

SZEMLE

Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Budapest, Balassi Kiadó, 1992. 208 p. (Humanizmus és reformáció 19.)

A magyar–lengyel irodalmi hagyomány változásait feltáró kutatásai keretében Hopp Lajos arra vállalkozott, hogy bemutassa a két nép önszemléletét és a róluk alkotott európai képet alakító egyik fontos eszme két évszázados történetét. A párhuzamos megközelítést elsősorban az indokolja, hogy a török elleni védekezés a 14. század végétől formálta a magyar és lengyel történetiszemléletet, hogy az „antemurale” gondolata azonos történelmi szereppel ruházta föl a sokban hasonló berendezkedésű és földrajzi helyzetű Magyarországot és Lengyelországot, s hogy az egymásrautlatosság és a kölcsönös érdekek fölismerésének hagyománya hosszú időn át folyamatosan nyomon követhető.

A „kereszténység védőbástyája” kifejezés a nyelvi szerkezet alapján metafora, a hagyományozódás módja szerint szállóige, gyakorlati alkalmazása és szerepe a társadalmi és reálpolitikai tényezőktől, a befogadó szövegekörnyezettől és a neki szánt feladattól függően állandóan változott. A vizsgálat módszertani előzményei között megemlíthető például Tolnai Vilmos tanulmánya az „elefántcsonttorony”, valamint Tarnai Andor könyve az „extra Hungariam non est vita...” szállóige történetéről. Az „antemurale” gondolata a magyar történetírás, a művelődés- és irodalomtörténet egyik visszatérő témája. Szekfű Gyula a *Magyar Történet* 16. századi kötetében például részletes képet rajzolt a szállóige történeti háttérét alkotó magyarországi valóságról, az a megállapítása azonban, mely szerint „a németek lakta területeken kívül Itália földjén él a XVI. században is Magyarországnak mint Európa védőbástyájának fo-

galma” (III, 146), az újabb kutatások tükrében ma már túlhaladottnak tekinthető. Gyóry János a 16. századi francia irodalom Magyarországot-képét vizsgálva foglalkozott a „kereszténység védőbástyája” gondolattal (*Minerva* 1933), Terbe Lajos pedig első kísérletet tett a szállóige európai előzményeinek, változatainak és előfordulásainak bemutatására a diplomáciai, politikai, értekező és szépirodalom műfajaiban (EPhK 1936). Lukinich Imre 1939-ben már az irodalomtörténet említett eredményeire támaszkodva írhatta, hogy a szállóige nem történeti tényeket vagy őszinte érzéseket tükrözött, s nem szolgálhatott tartós együttműködés alapjául: elsősorban jelszó volt a Nyugat részéről a magyar közvélemény mozgósítására, s Magyarország is ezt használta a Nyugathoz fordulva segítségért (*Magyar Művelődéstörténet III*, 64–65). Hopp Lajos módszerére jellemző, hogy eredeti összefüggéseiben mintegy funkcionálisan mutatja be a történetfilozófia európai hatóságát.

A szerző a „propugnaculum” gondolat első, 1410-es említésétől a Bocskai István haláláig terjedő időszakban kronologikus rendben tekinti át az 1458 óta Aeneas Sylvius nyomán „antemurale”-ként is feltűnt eszme magyar- és lengyelországi történetét. Bemutatja a folyamatot, melynek során a pápai udvarban neoplatonista filozófiai gyökerekből és a törökellenes védelmi vonal felállításának reális szükségéből született gondolat érvényre jutását elősegítették a királyi és császári kancellárián működő humanisták, erősítették Hunyadi János hadvezéri sikerei és halála, terjesztette a Jagelló-kor politikai irodalma, s az iszlám-keresztény szembenállás frontvonalának alakulása is folyamatosan befolyásolta. A két szomszédos ország történelmi hivatásának együttes szemlélete, a törökkel szembeni egymásrautaltság gondolata a 15. század végén főleg a római egyházi és olasz vilá-

gi humanista kancelláriai és diplomáciai irodalom közvetítésével más országokba is eljutott. A Mohácsot megelőző időszakhoz érve Hopp Lajos ismerteti egy, az eszmével kapcsolatba került vergiliusi metafora („Mikor a szomszéd fala ég...”) retorikai pályafutását és a nemesi hivatástudat romlásának moralista bírálatát, majd megfogalmazza az újabb történetírás eredményeivel egybehangzó következtetést: a törökellenes összefogás jelszava és az „antemurale” eszme mint a nagyhatalmi diplomácia eszöze nem tudta megteremteni a „Respublica Christiana” egységét, s hazai viszonylatban sem tudta legyőzni a feudális rendek önzését és anyagi érdekeit.

Lényeges változást hozott az eszme történetében, hogy 1526 után Magyarország a Habsburg-török küzdelem hadszíntere lett, s a Habsburg-ház és birodalom vette át az „Európa védőbástyája” feladatát. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető, amint a felekezeti ellentétek kiterjednek az „antemurale” elméletére, s a humanista fogantatású, katolikus töltésű metafora szembekerül az eszme protestáns színezetű, eltérő történet szemléletet és vallásos ideológiai tartalmat hordozó változatával. Buda eleste után a magyar–lengyel „turcica”-irodalom kevésbé ismert darabjai, versek szedett politikai elmélkedések, elégiák és más műfajok tanúsítják az eszme változatlan időszerepességét. Hopp Lajos bemutatja az „antemurale” gondolatnak az ostromlott Szigetvárra történt alkalmazása nyomán született irodalmi és képzőművészeti alkotásokat, s foglalkozik a magyarországi események ábrázolásával az oszmán–török képzőművészetben. A gondolat a 16. század utolsó harmadában is virágzott, mindig szembesülve a megszott európai hatalmak politikai érdekeivel.

A hagyomány megújulásának új tényezője az erdélyi fejedelemség megszületése, Báthory István lengyel trónjelöltsége és királysága, illetőleg a lengyel–magyar uniók kapcsolatok föléledése, melyek nyomán az „antemurale” ideológiája a lengyel politikai költészetben, a követi levelezésben és beszédekben, valamint az alkalmi üdvözlő versekben egyaránt tükröződik. Az eszme jezsuita igénybevételére utal, hogy ellenreformációs gondolattal átszöve egyaránt föltűnik például Szántó (Arator) István 1594. évi jelentésében és Piotr Skarga 1597-es politikai értekezésében. A Báthory utáni évtizedekben a lengyel–magyar hagyomány eszméi és a török veszedelemmel szembeni irodalmi, fele-

kezeti megnyilvánulások tovább differenciálódtak. Az „antemurale” célzatos hasznosítását mutatják a Bocskai-szabadságharc publicisztikai iratai és a követi orációk, s a gondolat kiegészül a „pax christiana” és a „bona vicinitas” elvével is.

A tárgy történeti monográfia jelentőségét első sorban az adja, hogy az irodalmi megnyilvánulásokat komparatív módon, széles kitekintésű eszme- és politikátörténeti keretben helyezi el és értelmezi. További erénye az irodalmi, történeti és ikonográfiai források együttes, egyenrangú használata. A téma forrásainak ma jóval nagyobb része olvasható nyomtatásban, mint például az 1930-as években, a kiadott források mellett azonban Hopp Lajos jelentős számú alig ismert, kiadatlan forrást is felhasznált, köztük nehezen hozzáférhető kéziratosokat és nyomtatványokat. A jelentősebb forrástípusok a humanista levelezés, krónika- és szépirodalom, a diplomáciai és publicisztikai irodalom, de felhasználja a vallásos irodalom, a verses publicisztika és a világi líra ide vonatkozó szövegeit is. Hopp biztos kézzel tesz különbséget az eltérő objektívációs szintet tükröző különböző típusú források, az ideológiai érvelés, a humanista udvariaskodás és diplomáciai frazeológia, illetőleg a „dokumentatív” erejű történeti megjegyzések között. Az eszme terjesztésében résztvevő fő társadalmi csoportokat a két ország rendjeiben, nemesi társadalmában, a királyi udvar intézményeiben és a krakkói egyetemen tanult diákokban találja meg. Közben nyomon követi az „antemurale” gondolat történetfilozófiái szárait, alak- és funkcióváltozásait, feltárja az eszme kapcsolatát a feudális nemesi állammal és nemzeti hivatástudatával, valamint az ugyanarra a tárgyra vonatkozó rokon gondolatokkal. A funkciók köre e két évszázadnyi időben rendkívül széles, s a keresztény összetartozás tudat őszinte kifejezésétől az önbiztatáson és a felekezeti különállás hangsúlyozásán át a védelmi ideológiák diplomáciai érveléséig terjed.

A Klaniczay Tibor emlékének ajánlott kötet jelentős eredménye, hogy egy szállóige eredetének, továbbhagyományozódásának és értelemváltozásának feltárásával az eszme- és politikátörténet összekapcsolása révén feldolgoz egy a „nemzeti ideológia” körébe tartozó témát, s ezzel hozzájárul a két nép önismeretének és a róluk külföldön élő képnek a történetéhez. Feltárára vár az „antemurale” gondolat sorsa a 17–18. században, s tekintettel a terjedelmes német nyelvű publicisztikai,

diplomáciai és egyéb irodalomra, önálló feladat lehet az eszme nyomon követése a német nyelvterületen.

A francia rezümével és lengyel tartalomjegyzékkel is ellátott kötet a *Humanizmus és reformáció* sorozat hagyományainak megfelelően az új kiadó gondozásában is igényes kiadói munkát tűkröröz. A nyomdahibákból azért említünk meg néhányat, mert értelemzavaró is van közöttük. Így pl. a 11. oldal 2. bekezdés 1. sorában XVI. század helyett *XIV. század*, a 14. oldalon a 14. jegyzetben Prihalla helyett *Pirhalla*, a 116. oldalon a 446. jegyzet előtt noviciátus helyett *novicius*, a 182. oldalon a 490. jegyzet előtt lengyelország helyett *Lengyelország* olvasandó.

TÜSKÉS GÁBOR

Szatmári diákok 1610–1852. — A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848. Szeged, 1994. (Fontes rerum scholasticarum V–VI.) Szerk. KESERŰ Bálint.

Az iskolaügyi források sorozatának a külföldi egyetemjárást dokumentáló I–IV. kötete után a szegedi József Attila Tudományegyetem régi magyar irodalmi tanszékén a tudományos tervekben kiapadhatatlan és azok kivitelezésében fáradhatatlan Keserű Bálint irányításával folyó munkák eredményeként egyszerre két forráskiadvány látott napvilágot Erdély két neves iskolavárosának diákságáról. Mindkét kiadvány a reformációt követő idők iskolaviszonyaiba enged betekintést.

Szatmár a Partiumban feküdt, amely rész az Erdélyhez való csatolás nélkül állt az erdélyi fejedelem birtokában. Ez volt Magyarországon a legerősebb református tájegység. Bizonyosra vehető, hogy Szatmárban 1535 tájától kialakult a protestáns-humanista típusú iskola. A konkrét adatok azonban 1610-től ismeretesek. Ebben az esztendőben kezdik az iskola tanulóinak nevét a matrikulába bevezetni. 1747-ig a jelenleg a Királyhágómelléki Református Egyház tulajdonában lévő anyakönyv, kiegészítve az iskolaszéki jegyzőkönyvek adataival 3226 nevet tartalmaz. Néhány esetben a név mellé későbbi kéz feljegyzéseket írt a diákok további sorsáról. Az 1748–1819 közötti évek diákságáról nincsenek adataink. Az 1820–1852 évek anyakönyve 949 nevet őriz. A matrikulák anyagát még három kisebb névsor egészíti ki, majd ez után a diákok névmutatója következik.

A satmári református iskola diákklajstroma után a kötetet Dományházi Edit, Pont Zsuzsa, Latzkovits Miklós és Pintér Gábor közreműködésével közreadó Bura László a satmári katolikus iskolák dokumentumait közli. Pázmány Péter tevékenysége folytán a jezsuita kollégium, majd ezt követően az első katolikus kisgimnázium Szatmáron az 1630-as évek végén jött létre. A kötet a jezsuita korszak irataiból hét 17. századi dokumentumot közöl. A jezsuita gimnázium színvonala nem érte el a református iskoláét. A jezsuita rend feloszlása után 1776-ban a pálosok vették át az iskolát, és ők vezették az 1786-i feloszlásukig. (1780–1786 között Kreskay Imre volt az igazgatója.) A jezsuita majd pálos iskola közel másfél évszázados életéből rendszeresen vezetett anyakönyv, de még névsor sem maradt fenn. 1807-ben piarista vezetéssel indult újra a katolikus oktatás. Nagyobb Királyi Gimnáziumként hat osztállyal 1852-ig működött.

A kiadvány az 1814–1843 közötti évek I. és II. humanista osztálya 663 diákjának névsorát több forrásból állította össze.

1804-ben a satmári egyházmegye püspöke ún. Püspöki Líceumot hozott létre, mely kétéves bölcséleti tagozattal rendelkezett, s tanulója a gimnázium hatodik osztályát elvégzett diák lehetett. A tanulók többsége világi pályára készült, s látogathatták más vallásúak is.

Különböző forrásokból a kiadvány 1879 nevet tartalmaz az 1804–1851 közötti évekből.

A kötet zárófejezete a katolikus gimnázium és a püspöki líceum diákjainak névmutatója.

A satmári református kollégiumnál jelentősebb szerepet játszott Erdély életében a marosvásárhelyi református kollégium, melyről részletesebb tájékoztatást ad a bevezetőben Tönk Sándor.

1557-ben Tordán határozták el a rendek, hogy Kolozsvárt, Váradon és Marosvásárhelyt a reformáció után pusztán maradt kolostorokban iskolát létesítenek. A marosvásárhelyi iskola első ismert tanára a wittenbergi egyetemet megjáró Tordai Ádám 1569-ből. Utódai között számos külföldi egyetemen tanult humanista műveltségű személyt találunk, akik alatt az iskola országos jelentőségre tett szert. A 18. század második felében beköszöntő hanyatlásának az 1718-ban Gyulafehérvárról idetelepített sárospataki–gyulafehérvári kollégium vetett véget. A partikuláris iskolából csakhamar rangos főiskola lett, melyet az erdélyi arisztokrácia tagjai, a székely szabad paraszti, az erdélyi ne-